



Олена Володимирівна Гальцова,
аспірантка
Науково-дослідний інститут
вивчення проблем злочинності
ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України,
м. Харків

УДК 343.82

ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ПОВАГИ ДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ, ВИКОНАННІ Й ВІДБУВАННІ ПОКАРАНЬ

У статті досліджується зміст принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань. Зазначається, що в Україні триває реформування кримінально-виконавчої системи і кримінально-виконавчого законодавства, ефективність яких пов'язується із втіленням у них міжнародних стандартів поведіння із засудженими. Аналізуються міжнародні акти у сфері поведіння з ув'язненими.

Ключові слова: реформування, кримінально-виконавче законодавство, права і свободи людини, покарання, міжнародні стандарти поведіння із засудженими.

За Конституцією Україна є суверенною й незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. У ст. 68 Основного Закону зазначено, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції й законів України, *не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей*. Безперечно, основним напрямом будь-якої демократичної, правової держави є безумовне дотримання прав і свобод людини, у тому числі й засуджених осіб.

Нині в Україні триває реформування кримінально-виконавчої системи і кримінально-виконавчого законодавства. Фахівці з кримінально-виконавчого права зазначають, що головною метою такого реформування є перетворення системи і законодавства в гуманну, демократичну інституцію, що прагне забезпечення суворого додержання прав і свобод людини при виконанні й відбуванні покарання для повернення суспільству працездатних і законослухняних громадян [4, с. 56]. У зв'язку з цим до законодавства були внесені зміни, пов'язані із запровадженням і втіленням у нього міжнародних стандартів поведіння із засудженими. Так, Кримінально-виконавчий кодекс України

(далі – КВК України) доповнено *принципом поваги до прав і свобод людини* [3; 2010. – № 12. – Ст. 114], позаяк державна політика України у сфері виконання кримінальних покарань орієнтується на безумовне дотримання прав і свобод людини при виконанні й відбуванні покарання засудженими особами. Це проголошено і в низці міжнародних нормативно-правових актів, щодо захисту прав та свобод людини, і в пенітенціарних стандартах поводження з ув'язненими, як от: Загальна декларація прав людини; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями; Звід принципів захисту усіх осіб, підданих затриманню та ув'язненню в будь-якій формі; Основні принципи поводження з в'язнями. На думку вітчизняних учених, закріплення принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві вказує на те, що це є найважливішою гарантією прав, свобод і законних інтересів засуджених при виконанні кримінальних покарань [5, с. 81].

Отже, повага до прав і свобод людини, їх безумовне дотримання при виконанні-відбуванні покарання мають важливе теоретичне і практичне значення для науки кримінально-виконавчого права, а головне, набувають широкої соціально-правової ваги, відображаючи тенденцію його розвитку, виступаючи певним орієнтиром у правозастосовній діяльності держави.

Згідно з даними правозахисних організацій, при відбуванні покарання у виправних установах права людини суттєво порушуються [11]. На нашу думку, це пов'язано з тим, що у діяльності таких установ є певні обмеження прав і свобод засуджених. З метою всебічного захисту й додержання прав і свобод таких осіб необхідно перш за все з'ясувати зміст указанного принципу, що становить надзвичайно важливу для науки кримінально-виконавчого права проблему. Саме цьому і присвячена наша публікація.

Щоб з'ясувати зміст принципу поваги до прав і свобод людини при виконанні-відбуванні покарання, варто проаналізувати зміст термінів «права» і «свободи» людини, адже саме вони усталились у національному законодавстві, науковій літературі й у документах міжнародних організацій. Слід наголосити, що права і свободи людини вивчали вчені-юристи конституційного і міжнародного права, теорії держави і права, кримінального процесу, кримінального і кримінально-виконавчого права. Права і свободи людини становлять предмет дослідження таких учених, як: П. М. Рабінович, В. В. Кравченко, І. М. Панкевич, О. А. Лукашева, М. В. Вітрук, В. В. Назаров, Т. М. Слінько, О. Г. Кушніренко та ін.

Згідно з ч. 2 ст. 1 КВК України та ст. 3 Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [3; 2005. – № 30. – Ст. 409], дотримання прав і свобод людини та їх захист під час виконання і відбування покарання є завданням кримінально-виконавчого законодавства й одним із принципів діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. Тому права

і свободи людини та їх додержання при відбуванні-виконанні покарання були предметом наукових розвідок також учених з кримінально-виконавчого права: В. А. Бадири, І. Г. Богатирьова, А. П. Геля, Т. А. Денисової, О. В. Лисоєда, В. А. Львовичкіна, М. В. Романова, А. Х. Степанюка, І. С. Яковець та ін.

Більшість фахівців з різних галузей права розглядають права і свободи як «соціальне явище й теоретичне поняття», а його розуміння зводиться до такого: «певним чином внормована свобода людини»; «певні потреби чи інтереси людини»; «вимоги людини про надання певних благ, скеровані суспільству, державі, законодавству»; «певний вид (форма існування, спосіб вияву) моралі» [14, с. 6]. В. В. Кравченко визначає права і свободи як соціальну спроможність людини вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних і духовних потреб шляхом користування певними соціальними благами у межах, визначених законодавчими актами. Учений зауважує, що поняття «права людини» складне й багатогранне, що ця категорія є не лише юридичною, а й філософською, політичною, моральною. Права людини мають універсальний характер, є неподільними, взаємопов'язаними і взаємозумовленими; це надбання кожної людини [6, с. 139-140].

І. М. Панкевич дійшов висновку, що права людини – це комплекс можливостей і вимог, властивих природі людини, в особистій, соціальній, економічній, політичній і культурній сферах. Права людини характеризують її правовий статус стосовно держави, вони визнані й законодавчо оформлені в зовнішньому (міжнародному) і внутрішньому (державному) або тільки в міжнародному праві і гарантовані всім міжнародним співтовариством, без них людина не може існувати як повноцінна істота [9, с. 4]. О. А. Лукашева вказує, що права людини – це певні нормативно структуровані властивості й особливості буття особи, що виражають її свободу і є невід'ємними й необхідними умовами її життя, її взаємовідносин із суспільством і державою, іншими індивідами [7, с. 11-12]. М. В. Вітрук формулює поняття «права людини» як матеріально зумовлені, юридично закріплені й гарантовані можливості індивіда володіти і користуватися конкретними соціальними благами [1, с. 83-87].

Чимало фахівців вважають, що права – це ті ж свободи, й ототожнюють ці терміни, хоча, на їх думку, свободи мають власну специфіку. Учені вони доходять висновку, що свобода – це конкретне соціальне становище людини (або людей) у її взаємовідносинах з державою, це міра її можливої й дозволеної поведінки в суспільстві. Свободи – це соціальне благо соціуму, головний показник демократизму суспільства й держави, зокрема держави правової і суспільства громадянського [10, с. 4-5]. Однак більшість дослідників у галузі теорії держави та права, конституційного права вживають терміни «права», «свободи» переважно як слова-синоніми.

Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а *утвердження й забезпечення прав і свобод* – головний обов'язок держави (ст. 3 Конституції України). Зазначене конституційне положення відповідає ст. 5 Загальної

декларації прав людини, ст. 31 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 10 п. 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та іншим міжнародно-правовим актам у сфері захисту прав і свобод людини [12, с. 203].

Обґрунтованою видається точка зору В. В. Назарова, який указує, що права людини становлять важливий соціальний і політико-правовий інститут, який виступає мірилом досягнень суспільства, показником рівня його цивілізованості [8, с. 17].

Деякі фахівці небезпідставно зазначають, що права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються певними якісними й кількісними показниками. Якісні показники розкривають зміст прав людини, а кількісні – поняття їх обсягу [14, с. 6]. Підкреслимо важливе положення ст. 22 Конституції, згідно з яким при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод людини, оскільки правовим наслідком цього є їх обмеження, що є неприпустимим. У ст. 64 Основного Закону наголошується, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією, а в ч. 3 ст. 63 Конституції зазначається, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду.

Із проголошених Конституцією України прав людини найважливішими з них є: право на життя – ніхто не може бути свавільно позбавлений життя (ст. 27); право на повагу до його гідності – ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню (ст. 28); право на свободу і особисту недоторканність – ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом (ст. 29).

Отже, права і свободи людини є універсальними, неподільними й основоположними, вони займають провідне місце у кримінально-виконавчому законодавстві. Це означає, що під час виконання-відбування покарання необхідно поважати й дотримуватись прав і свобод засуджених, ставитися до них так само, як до прав і свобод неув'язнених осіб. Такий підхід до прав і свобод засуджених є одним з важливих напрямків діяльності держави, якій шляхом подальшого реформування кримінально-виконавчого законодавства і кримінально-виконавчої системи належить наблизити їх до міжнародних стандартів поводження із засудженими. Реформування повинно в першу чергу наблизити права і свободи засуджених до прав та свобод осіб, які не є засудженими; гарантувати таким особам захист від принижень і нелюдського ставлення до них, забезпечити їм належні умови відбування кримінальних покарань. Такі заходи ґрунтуються на міжнародних стандартах поводження із засудженими, на прийнятих на міжнародному рівні нормах і принципах, а також на рекомендаціях органам і установам виконання покарань [15, с. 51].

Науковці, які вивчають проблеми дотримання прав і свобод засуджених, указують, що повага до прав і свобод останніх має виявлятися у тому, що адміністрація органів та установ виконання покарань, будучи представником держави, повинна створити безпечні умови для всіх категорій засуджених, неухильно додержуючись при цьому вимог закону про захист прав і свобод людини. Ця вимога міститься у Зводі принципів захисту усіх осіб, підданих затриманню та ув'язненню в будь-якій формі: «Тюремний персонал відіграє першорядну роль у захисті й забезпеченні прав людини в повсякденній праці; тюремний персонал зобов'язаний знати й уміти застосовувати міжнародні стандарти з прав людини; всебічна повага прав людини обов'язково сприятиме кращому й ефективному керуванню тюрмами». Дослідники кримінально-виконавчого права справедливо наголошують, що діяльність персоналу установ виконання покарань має бути спрямована на повернення засуджених осіб у суспільство після відбування покарань саме законослухняними громадянами, а тому їх адміністрації повинні постійно прищеплювати своїм працівникам і громадськості думку про те, що вони виконують роботу великої суспільної значущості [13, с. 16].

Як свідчить практика виконання покарань, затримані й засуджені особи є особливо уразливими. Ізоляція від суспільства й позбавлення власної свободи завжди є стресом для будь-якої людини, бо вона позбавляється звичайної обстановки і звичних умов життя. Ізоляція гіпотетично створює можливість безкарного й невинуватого застосування до таких осіб сили, елементів примусу, інших санкцій з боку персоналу органів та установ виконання покарань, адже особи, які відбувають покарання, зобов'язані підкорятися його вимогам.

З огляду на це у кримінально-виконавчій діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань дозволено тільки те, що передбачено законодавством, а засудженим – те, що не заборонено законом. Застосування тортур чи жорстоке, нелюдське, таке, що принижує гідність людини, поводження або покарання в жодному разі не може бути виправдано. Заборона катувань чи нелюдського, такого, що принижує гідність людини, поводження чи покарання виступає одночасно правом, і гарантією таких проголошених Конституцією невід'ємних прав людини, як право на життя, свободу та особисту недоторканність, право на повагу честі й гідності. Ніхто не може бути підданий тортурам чи жорстокому, нелюдському, такому, що принижує його гідність, поводженню або покаранню. Застосування тортур є грубим порушенням прав людини. Усі позбавлені волі особи мають право на гуманне поводження й повагу до своєї гідності, насамперед на ввічливе поводження з боку адміністрації й персоналу органів та установ виконання покарань.

До поваги прав і свобод засуджених необхідно віднести й належні умови, в яких вони тримаються. У щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан дотримання та захисту прав людини» констатується, що умови тримання засуджених залишаються принизливими, негуманними; це вказує на те, що норми кримінально-виконавчого законодав-

ства України в частині поводження з ув'язненими не відповідають міжнародним стандартам з прав людини і залишаються декларативними [2]. Такі умови у кримінально-виконавчих установах, на думку багатьох фахівців, дискредитують мету покарання – не тільки кару і виправлення засуджених, а й запобігання вчиненню нових злочинів як ними, так і іншими особами. Адже у психіці засудженого ніколи не зможуть статися позитивні зміни, якщо він перебуває в умовах, що не відповідають міжнародним стандартам. Ось чому особі, яка знаходиться в таких умовах, дуже складно стати на шлях виправлення, як того вимагає закон [13, с. 16]. До того ж, це порушення вимог ч. 2 ст. 102 КВК України, згідно з якою режим відбування покарання засудженого повинен зводити до мінімуму відмінності між умовами життя в колонії і на свободі.

Позбавлення волі як вид кримінального покарання є ізоляцією засудженого від суспільства шляхом поміщення його в установу виконання покарань. Сам факт того, що ця особа позбавлена волі, тобто однієї з найбільших цінностей, вже само по собі є покаранням для неї. Як зазначають психологи, це зумовлено тим, що доросла людина вже має певні навички, звички до самостійного самокерованого способу життя й поведінки, а тому позбавлення такої можливості є дуже болісним і суттєвим кроком порівняно з позбавленням благ матеріального комфорту [13, с. 16–18]. Тому законодавець і практика виконання покарань не мають на меті карати засудженого неналежними, позбавленими елементарних вимог комфорту й санітарії умовами, адже покарання і сам процес його реалізації не передбачають приниження людини.

Позбавлення волі вимагає застосування до засудженого досить вагомих правообмежень, починаючи з можливості вільно пересуватись, самостійно обирати місце проживання, характер і вид діяльності, розпоряджатися своїм часом тощо. А це обмежує спілкування засудженого з особами, які знаходяться на волі, за межами установ виконання покарань. Європейська концепція виконання покарань передбачає, що особа, яка вчинила злочин і відбуває покарання, має залишатися людиною, жити в суспільстві й бути його невід'ємною частиною [13, с. 12].

Повага до прав і свобод людини при виконанні-відбуванні покарання полягає й у тому, що відповідно до ст. 25 Загальної декларації прав людини кожен має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і належне соціальне забезпечення, який необхідний для підтримання його здоров'я й добробуту, на правову допомогу, особисту безпеку, соціальне забезпечення, в тому числі й на отримання пенсій, тощо. Але в кримінально-виконавчих установах не завжди створюються належні матеріально-побутові умови тримання засуджених, що не сприяє усвідомленню ними власної гідності і не орієнтує їх на повагу до себе й до оточуючих [13, с. 9].

У кримінально-виконавчій системі спостерігаються й інші численні порушення прав і свобод людини: зростає кількість суїцидів серед засуджених осіб, бракує необхідного громадського контролю за діяльністю кримінально-виконавчих установ та ін. [11].

Вважаємо, що діяльність держави має бути спрямована на забезпечення засудженим належних умов життя, які відповідали б людській гідності й нормам, прийнятим у суспільстві, гарантували особисту безпеку і зводили б до мінімуму негативні наслідки ув'язнення та відмінність між життям в установах виконання покарань і на свободі, щоб особа, яка відбуває покарання, не втратила почуття самоповаги й особистої відповідальності.

Таким чином, з'ясування на теоретичному рівні змісту принципу поваги до прав і свобод людини під час виконання-відбування покарання допоможе правозастосовникам вирішити вказану проблему. А її відповідне розв'язання державою стане мірилом рівня цивілізованості національного права й суспільства. Адже повага до прав і свобод людини – це основа свободи і справедливості будь-якої демократичної, правової держави. А тому кожна держава зобов'язана поважати, забезпечувати й гарантувати права і свободи будь-якої особи, в тому числі й засудженої, а також упровадити в національне законодавство визнані у розвинутих країнах ефективні засоби правового захисту прав і свобод людини.

Список літератури: 1. Витрук Н. В. О некоторых особенностях использования решений Европейского Суда по правам человека в практике Конституционного Суда Российской Федерации и иных судов / Н. В. Витрук // Сравнит. конституц. обозрение. – 2006. – № 1. – С. 83-87. 2. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачової під час представлення Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні у Верховній Раді 07.02.2012 р. // Верхов. Рада України: офіц. веб. сайт. – Режим доступу : http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1365:-7-2012-&catid=221:2012&Itemid=222. 3. Відомості Верховної Ради України. 4. Гулак О. Гармонізація вітчизняного законодавства з міжнародними правовими актами : в контексті оптимізації функціонування кримінально-виконавчих установ / О. Гулак // Вісн. прокуратури. – 2007. – № 12 (78). – С. 56–62. 5. Джужа О. Концептуальні засади і загальна характеристика Кримінально-виконавчого кодексу України / О. Джужа, Є. Бодюл // Право України. – 2004. – № 7. – С. 80-84. 6. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб.; вид. 6-те, виправл. та доповн. / В. В. Кравченко. – К.: Атіка, 2007. – 592 с. 7. Лукашева Е. А. Права человека : [учеб. для вузов] / Е. А. Лукашева. – М.: Изд. гр. НОРМА– ИНФРА, М, 1999. – 573 с. 8. Назаров В. В. Право людини на повагу до її гідності: національні та міжнародні аспекти / В. В. Назаров // Наук. вісн. Чернівецьк. ун-ту. – 2008. – Вип. 435. – С. 17–23. 9. Паськевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмеження (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І. М. Паськевич; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2000. – 20 с. 10. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірій – К.: Ін Юре, 1997. – 52 с. 11. Права людини в Україні // Інформ. портал Харків. правозахисної групи. – Режим доступу: <http://khp.org.index.php?id=1184074406>. 12. Права человека в современном мире : пособие / отв. ред. Рагозин Н. П. – Донецк: Новый мир, 1995. – 292 с. 13. Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України : моногр. / [В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель та ін.]; за заг. ред. Є. Ю. Захарова / Харк. правозахисна група – Х : Права людини, 2009. – 368 с. 14. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с. 15. Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практичну діяльність кримінально-виконавчої системи України: моногр. / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець – Х.: Кроссрод, 2007. – 184 с.

**СОДЕРЖАНИЕ ПРИНЦИПА УВАЖЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА
В УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ,
ИСПОЛНЕНИИ И ОТБЫВАНИИ НАКАЗАНИЙ**

Гальцова Е. В.

В статье исследуется содержание принципа уважения прав и свобод человека в уголовно-исполнительном законодательстве, исполнении и отбывании наказаний. Указывается, что в Украине происходит реформирование уголовно-исполнительной системы и уголовно-исполнительного законодательства, эффективность которых связывается с воплощением в них международных стандартов обращения с осужденными. Анализируются международные акты в сфере обращения с заключенными.

Ключевые слова: реформирование, уголовно-исполнительное законодательство, права и свободы человека, наказание, международные стандарты обращения с заключенными.

**SOME CONTEXTUAL ASPECTS OF THE PRINCIPLE OF RESPECT FOR HUMAN RIGHTS
AND FREEDOMS IN THE CRIMINAL AND EXECUTIVE LAW,
EXECUTION AND SERVING OF A SENTENCES**

Galtsova O. V.

This article examines the content of the principle of respect for human rights and freedoms in the penal legislation, execution and imprisonment. States that in Ukraine there is reform of the penitentiary system and penal legislation, the effectiveness of which is associated with the implementation of international standards in their treatment of prisoners. Analyzes international instruments in the field of the treatment of prisoners.

Key words: reformation, criminal and executive legislation, human rights and freedoms, punishment, international standards of treatment of convicts.

Надійшла до редакції 27.01.2014 р.